

Rétfalvi P. Zsófia

Pécsi Tudományegyetem Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola

Ellentétek, ármányok, lidércek

Tankönyvi narratívák Madách Imréről és Fráter Erzsébetről

Az alkotói portrék már a 19. század közepétől részét képezik a hazai irodalomoktatásnak. Toldy Ferenc irodalomtörténetében a fejlődéstörténet felvázolásához fontosnak tartja a különböző irodalmi irányzatok képviselőinek bemutatását, jellemzését is (Toldy, 1872).¹ Később, a századvégen, a pozitivistá gondolkodás hatására nagymértékben elterjedt az a genetikus elemzési modell, mely szerint a műalkotás olyan okozat, amelyet mindig valamilyen külsődleges ok hív életre (például meghatározó életesemények vagy történelmi események), az interpretáció pedig ezeknek az okoknak a feltárására irányul (Kispál, 2022).

Főként az ezredfordulót követően mozdult el a középiskolai irodalomoktatás is a műközpontúság felé (Füzfa, 2006), az életrajzi vázlatok azonban máig jelen vannak az irodalomtanításban, bár nyilvánvalóan az irodalomértelmezési és pedagógiai módszertanok változásához igazodva. Kispál Dániel nemrégiben publikált kutatása szerint a pedagógusok irodalomoktatási szemléletére azonban máig jelentős befolyást gyakorolnak az alkotói életrajzok (Kispál, 2022).

Dolgozatomban a Madách-portrék és vele együtt felesége, Fráter Erzsébet portréja kapcsán néhány olyan állításra szeretném felhívni a figyelmet, amelyek nagymértékben meghatározzák a költőről kialakult képünket. Madocsi László 1996-os tankönyvében a költőt és feleségét a következők szerint jellemzi: „Természetük nem illett össze: Madách erősen az anyjához kötődő, visszahúzódó és beteges volt, Fráter Erzsébet pedig szórakozni vágyó, rapszodikus és költekező.” (Madocsi, 1996. 84.) Mohácsy Károly 1999-es irodalomtankönyvében is hasonló állítással találkozhatunk: „[Fráter Erzsébet] elbűvölte, lebilincselte, magához láncolta, mert Madách a nagy, romantikus szerelem lehetőségét sejtette meg benne, jóllehet természetük nem illett össze. Madách visszahúzódó, befelé élő, inkább elmélkedő alkat volt, Fráter Erzsébet pedig örökké nyugtalan, élményekre, szórakozásra vágyó egyéniség.” (Mohácsy, 1999. 12.) A magyar katolikus püspöki konferencia 2022-es tankönyvében Bernáth Judit és munkatársai csak annyit írnak jellemzőként, hogy „Madách Imre élete csalódások és megpróbáltatások sorozata volt”, mely állítás szintén implicálja a kiábrándultságot (Bernáth, 2022. 62.). Ez a típusú, a házastársak különbözőségére fókuszáló, „ellentétes jellemzés” az irodalomtanítási módszertanok változása ellenére ma is meghatározónak tűnik, hiszen az Oktatási Hivatal új Nemzeti Alaptantervhez kiadott 2022-es *Színes irodalom* című tankönyvében újra a Mohácsy-féle jellemzés olvasható, szinte változtatás nélkül: „Az ifjú hajdon elbűvölte, mert Madách a nagy, romantikus szerelem lehetőségét sejtette meg benne, jóllehet természetük nem illett

össze. Madách visszahúzódó, befelé élő, elmélkedő alkat volt, Fráter Erzsébet pedig nyugtalan, élményekre, szórakozásra vágyó egyéniség.” (Kiss és Tankó, 2022. 140.)

A továbbiakban célom, hogy rávilágítsak ezeknek a Madách-életrajzokban állandósnulni látszó karakterleírásoknak a problematikusságára, és bemutassam, hogy milyen alapidokumentumok és olvasatok hozták létre őket. Igyekszem a költő jellemzésének kérdésein túl a Fráter Erzsébettel való szembeállítás tradícióira is kitérni. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy nem az a szándékom, hogy az alkotói portrék funkciója ellen érveljek, hiszen a művek összefüggésbe helyezése, kontextualizálása szempontjából elengedhetetlennek tartom őket, emellett azonban azt is gondolom, hogy érdemes kritikusan viszonyulni a szerző jellemét illető állításokhoz, és tisztában lenni azzal, hogy Madách esetében milyen szerepet játszottak *Az ember tragédiája* értelmezéstörténetében.

A Madách-portrék tanulságai

A költő jelleméről való tudásunkat alapjaiban határozta meg Bérczy Károly emlékebeszéde, amelyet a Pesti Napló 1866-ban két részletben publikált (Bérczy, 1866a, 1866b).

Bérczyt Madách régi barátjaként kérte fel a Kisfaludy Társaság az emlékebeszéd megírására, valamint az író összes műveinek sajtó alá rendezésére.² Megemlékezésének fő állítása szerint Madách élete megismerhető *Az ember tragédiájából*:

„...ki kell jelentenem azon erős meggyőződésemet, hogy soha író oly hasonló nem volt művéhez, mint az »Ember tragoediája«-hoz [sic!] szerzője, hogy az író élete, soha sem magyarázta oly világosan írói subjectivitasát, az író élete soha oly világot nem vetett művére, mint épen a jelen esetben.” (Bérczy, 1866a. 2.)

Ezt a fajta megközelítést Bérczy a Szász Károly és Salamon Ferenc között a *Szépirodalmi Figyelő*ben néhány évvel korábban lezajlott, kritikáirással kapcsolatos vitára építi,³ melynek középpontjában az a kérdés állt, hogy egy mű esztétikai bírálatán kívül lehet-e, szabad-e szerzőjét *lélektanilag* elemezni. Szász Károly az élő írókra vonatkozóan felvett ellenérveket, az elhunytaknál azonban ő is az értelmezés fontos részének tekintette a jellemzést. Bérczy tehát – kissé félreértve a vita műfajjal kapcsolatos kiindulópontjait – emlékebeszédében a rendelkezésére álló Madách-szövegeken keresztül kísérel meg átfogó képet adni Madách emberi karakteréről. Ehhez pedig – bár kevéssé idézve – irodalmi művein kívül a költő fennmaradt jegyzeteit, céduláit, leveleit is felhasználja. Írásában leginkább Madách zárkózottságát emeli ki. Kulcsszavai között elsősorban a kontemplatív életmód, a tartózkodó modor, a hideg visszavonultság és a pesszimizmus szerepelnek,

Madocsi László 1996-os tankönyvében a költőt és feleségét a következők szerint jellemzi: „Természetük nem illett össze: Madách erősen az anyjához kötődő, visszahúzódó és beteges volt, Fráter Erzsébet pedig szórakozni vágyó, rapszodikus és költekező.” Mohácsy Károly 1999-es irodalomtankönyvében is hasonló állítással találkozhatunk: „[Fráter Erzsébet] elbűvölte, lebilincselte, magához láncolta, mert Madách a nagy, romantikus szerelem lehetőségét sejtette meg benne, jóllehet természetük nem illett össze. Madách visszahúzódó, befelé élő, inkább elmélkedő alkat volt, Fráter Erzsébet pedig örökké nyugtalan, élményekre, szórakozásra vágyó egyéniség.”

amelyekkel mind megalapozza a későbbiekben rendszeresen visszatérő költő-filozófus-sztereotípiát:

„...Imre az életet inkább könyvekből és lapokból, mint gyakorlatból és személyes belevegyítésből kezdé ismerni, s én az elvonult élet ezen első benyomásainak vagyok hajlandó tulajdonítani először azon tartózkodó és majdnem hidegnek látszó visszavonultságot, mely Madách jellemének – kivált ifjúságában – praegnans vonása volt...” (Bérczy, 1866a. 2.)

Emellett fontos megjegyezni, hogy Bérczy Madách „nőképzeiteinek” is komoly szerepet szán emlékbeszédében. Az anya és a feleség szembeállításának narratívája ebben a szövegben fogalmazódik meg először. Madách jellemrajza szempontjából a női minták bemutatása azért fontos, mert modora kapcsán már utal a költő és felesége karaktere közötti különbségre, amelyre a későbbi értelmezők is építettek:

„De Madách soha sem vegyült az élet zajába, nem markolt – mint Göthe [sic!] rendeli a regényírónak – a teljes emberéletbe, nem engedé magát a szenvedélyek hullámaival tova ragadtatni, nem sietett élni, nem tobzódott, s ha egy részt szeplőtelen, tiszta, nemes szívet vitt vissza magányába, de másrészt a merészen repülni nem tanított phantasia ihletsegélye nélkül, tanulmány és elvont elmélet útján, s később egy keserves tapasztalás árán kellett elérnie a pontra, honnan a világot és az embert objectív szemlélhesse, s ez utóbbit drámailag egyéníthesse.” (Bérczy, 1866a. 2.)

Később Palágyi Menyhért, Madách Imre első életrajzírója (Palágyi, 1900.) már a pozitívista tudományeszmény jegyében közelít a költő alakjához (Németh G., 1981.). Ő is leginkább a zárkózottságot emeli ki karakterrajzában, illetve ezt az alapállást még fokozza is. Nála válik a költő „embergyűlölővé”, ami hozzásegíti az irodalmi próbálkozásokhoz: „Lelke megtelik embergyűlölettel és visszafojtott tettvágya a drámai kísérletek egész sorában tör magának utat.” (Palágyi, 1900. 149–150.) Palágyi könyvében nemcsak utal a Madách-levelezésre, hanem konkrét szöveghelyeket is idéz, illetve függelékében több levelet teljes hosszában közzé tesz (Palágyi, 1900. 386–441.), és számos következtetést von le belőlük Madách jellemrajzának kialakításához. Idézi például a Pesten tartózkodó gyermek Madách anyjának szóló levelét is. Madáchné levele sajnos nem ismert, az értelmezők szerint azonban a fiú azért írt anyjának, mert ő korábban megfeddte, hogy sosem ér haza időben (Palágyi, 1900. 45.; Balogh, 1934. 24.):

„...sohsem megyek hazulról el ezentúl, mint ahová kell, hadd essen életem mentül hamarabb áldozatul, megmenekedve a földi szenvedésektől. Mutatja úgy is mellem s egészségem, hogy nem oly igen hosszú lesz a földi pálya – de legyen az bármi rövid is, neked szenteli holtig szerető fiad, Imre.

Többet nem írhatok védségemre, de ezzel a végítéleten is bírám elibe állhatok, mondva: ilyen valék. Tán nevetni fogod zavarodásomat, óh, mert engemet csak az ért, ki érezi keservemet.” (Palágyi, 1900. 46.)

Palágyi e levélből jelentőségteljes következtetéseket von le. Úgy véli, hogy a dokumentum pontosan megjelöli Madách ifjúvá serdülésének időpontját, és ezt követően nem is hall többet szemrehányó szavakat anyjától. Véleménye szerint az írás végérvényesen átalakítja anya és fiú kapcsolatát (Palágyi, 1900. 45–46.).⁴ A biográfus tehát számos rendelkezésre álló forrást használ fel Madách-jellemrajzához, ezek azonban, úgy tűnik, inkább csak a már Bérczy által kialakított jellemrajzot próbálják alátámasztani.

Ehhez hasonlóan ír a költőről legifjabb Balogh Károly is *Madách az ember és a költő* című monográfiájában: „...csendes természetű, külsőségekre nem sokat adó, testileg, lelkileg egyaránt törekeny alkatú...” (Balogh, 1934. 49.). Voinovich Géza, *Madách Imre és Az ember tragédiája* című könyvében, még azt is megjegyzi, hogy mennyire nem tudta a költő jól érezni magát nagyobb társaságban, valamint humorát is kritizálja:

„Modora sem volt valami megnyerő. Gyakran erőltette a vidámságot, hogy a társaságnak terhére ne legyen, de tréfáiban nem emelkedett felül az egyszerű falusi gazda színvonalán. A költőt csak a sztregovai erdő magányos ösvényei ismerték.” (Voinovich, 1914. 87.)

Ezekkel az állításokkal szemben a költő unokaöccse, ifjabb Balogh Károly *Gyermekkorom emlékei* című emlékirataiból egészen más Madách-kép bontakozik ki.

„Ám ne gondolja senki, hogy az »Oroszlánbarlang«-nak lakója valami keserűséggel eltelt embergyűlölő volt. Barna szemeinek élénk tekintete, s az a jóízű nevetés, mely sokszor könnyeket facsart szeméből – éppen az ellenkezőjére vallanak. Bizalmas baráti körben, kellemes hölgyek társaságában sziporkázott ajkairól az élc; de vidámságot, derűt keltettek tréfái, ötletei szűkebb családi körben is. Emellett nyílt és egyenes lelkű, jószívű és áldozatkész mindenkiel szemben.” (Balogh, 1996. 38.)

Ifj. Balogh Károly szüleinek 1849-es tragikus halála után együtt nőtt fel az alsósztrgovai kastélyban Madách fiával, Aladárral. Az idézett jellemrajzírók közül tehát ő volt az egyetlen, aki családtagként ismerte a költőt, ez pedig nagymértékben meghatározhatja beszédmódját. Így azt is feltételezhetnénk, hogy Madáchról mindössze más kép őrződött meg a szűk családi emlékezetben, mint a nyilvánosságban. Nagyon hasonló jellemvonások rajzolódnak ki azonban Madách politikusi portréjából is. Kecskeméthy Aurél (Kákay Aranyos álnéven írt) 1861-es – tehát még *Az ember tragédiája* megjelenése előtti – *Országgyűlési arny- és fényképek* című szövegének Madách-ábrázolása közel áll ahhoz, amit unokaöccse megfogalmazott:

„A képviselőház legeredetibb jelenségei egyike Madách Imre. Szőke haj. szláv-jellegű arc, chinai [sic!] lekonyuló hosszú bajusz; de magyar kebel; s európai műveltséggel táplált fő.

Szónoklata nem lángol, hanem csendes tűz, mely koronkint egyet pattog; s akkor a legeredetibb ötlet, vagy egészen új zamatú phrasis, drasztikus, de nem rút kép patantan szét a meglepett s nevető hallgatóság előtt.” (Kákay, 1861. 35–36.)

Úgy tűnik tehát, hogy valóban *Az ember tragédiájának* sikere és Bérczy Károly emlékbeszéde hatott olyan erővel Madách alakjára, hogy a költő-filozófus-sztereotípiát, a zárkózott, pesszimista emberkerülő/gyűlölő portré vált uralkodóvá. Ugyanez a leírás volt megfelelő később arra is, hogy a Madách és felesége közti jellembeli ellentéteket igazolja.

A Fráter Erzsébet-portrék alakulásáról

Madách Imre feleségének első részletes életrajza igen korán elkészült. Az 1866-ban – tehát még Fráter Erzsébet életében – elhangzott és a *Pesti Napló*-ban megjelent Bérczy-emlékbeszéd is utal arra, hogy a házaspár külön élt, és a feleség volt Madách családi boldogtalanságának okozója (Bérczy, 1866b. 1.). Palágyi Menyhért már a feleség halála után írt cikksorozatot Madách életének epizódjairól, amelyet később – ahogy arra már

utaltunk – könyvként is megjelentetett. Az első ilyen epizód – kissé hatásvadász módon – Fráter Erzsébetéről szól, amelyet Palágyi 1890-től *A Hérb*ben közölt folytatásokban. Madách feleségének alakjáról tehát viszonylag egységes kép bontakozik ki a különböző életrajzokban, és tőle magától sem maradtak fenn olyan dokumentumok, amelyekkel esetleg ütköztetni lehetne a róla készült portrékat. Jellemzésének legfontosabb kulcsszavai az életkedv, vidámság, nyitottság, szenvedélyes vérmérséklet, kacérság. Palágyi mindkét írásában hasonlóan nyilatkozik az asszonyról, ám érdemes felfigyelni a jellemzések közti apró különbségekre is. *A Hérb*ben megjelent cikke szerint:

„A leányzó nem volt éppen szépségnek mondható, hanem azok közé tartozott, kik társaságban magukra vonják az érdeklődést s az embert lebilincselik. A kor színvonalán álló leányos műveltsége volt, ismerte a nemzeti ébredés költőit, s otthonos volt a folyó irodalomban, olvasgatta a »Honderú«-t s az akkoriban felszínen levő lapokat; egyáltalán typusa volt a negyvenes évek lelkes honleányának. Megjelenésének a szemérmesség és a korlátlan életkedv vegyüléke kölcsönzött különös bájt, kék szemeiből vidámság sugárzott, szerette a multságokat, táncot, zenét, poézist.” (Palágyi, 1890. 197.)

A későbbi Madách-életrajz Fráter Erzsébetre vonatkozó megítélése azonban tovább szigorodik az által, hogy Palágyi itt már elhagyja a szemérmességre vonatkozó utalást: „a korlátlan vidám életkedv vegyüléke a szenvedélyes vérmérséklet sötét árnyalatával kölcsönzött különös bájt” (Palágyi, 1900. 154.), s úgy tűnik, ez a leírás vált meghatározójává a későbbi Fráter-képeknek is.⁵

Palágyi írásaiban felhasználja azokat a jelzőket, amelyekkel Madách jellemezte Szontagh Pálnak küldött levelében Fráter Erzsébetet a losonci bálon. Levélrészletében főként az ellentétes érzelemvilág, a változékonyság és a „lidérc” kifejezés kap hangsúlyos szerepet:

„Ellentétekben nyilatkozik az élet! E[rzsébet] következnek! [...] Hol kezdjek írni ezen minden vonzó és minden álnok, minden jó és minden könnyelmű, minden lelkelet és minden cinizmus mikrokozmoszáról?⁶ Öltözete szokás szerint igen izletes és egyszerű fehér, hajzata en prétension kis taréjával mint egy lidércke, mely éjjel ég (de nem ég és a cipót meg nem süti, mint a hold világa) bolyong, örvény fölébe csal és megfoghatatlan. Kosárszerű kontyában veres és fehér rózsák sűrűn helyezve lefüggő szalagvégekkel. A szalagvég vonzerőt, a rózsza osztott élvét, a kosár cinizmust jelentett. Karkötője elesvén, mint róla leesik minden bilincs, egy karikagyűrűt vesztett el. Kedélye igen változékony volt, eső napsugárok közt, ez a dara – és mire a dara hull, – az meg van sebezve.” (Staud, 1942. 105.)

A szerző életéről szóló művek (és ugyanígy a Mohácsy Károly-féle tankönyv is [Mohácsy, 1999. 12.]) jól érezhetően e leírásból merítettek Fráter Erzsébet portréjához, olykor „tündérként”, máskor „démonként” hivatkozva rá.⁷

Palágyi több esetben él Fráter Erzsébet-leírásában olyan történeti gondolkodást felülíró retorikával, amelyben egy-egy apró cselekedetben megelőlegezve lát egy későbbi nagyszabású eseményt, vagy akár a nő teljes életútját is. Mind cikkében, mind későbbi könyvében fontos szerepet kap a feleség egyik korai, Madáchnak írott leveléből ismert történet. 1845 áprilisában írja Madáchnak, hogy húsvétkor nagy áradások voltak Cséhtelegen, de ennek ellenére ő nem akarta otthon tölteni az ünnepeket, és rábeszélte családtagjait, hogy menjenek el a közeli faluba rokonaikhoz:

„...akor itt igen nagy árvizek voltak, anyira, hogy az ember kotsival sehová sem lehetett menni tsételekről, énnékem igen nagy kedvem let volna az inepeket másnál, nem hon tölteni, lehetséget nem látom máskép, mint ökörszekerem valamely közeleső faluban rokonunkhoz menni, mi meg is történt, inep első napját tüszték ki tzélunk elérésére, kedvemért Frater Dini tsalágyával is eljött, kinek testvérehez mentünk. Lázban jó útban tsételekhez két óra járás, bár az ökör lassan mén, de mégis igen sok két óráig mentünk Totiba, kedves Apám lóháton jött, de mégis elvesztette türelmét, engem el nem hagyott türelmem, sőt az ellenkezőleg volt, igen jó kedvem volt, szerentsésen estével megérkeztünk, itt innep másod napját is eltöltvén, harmad napján hazatértünk, [...]” (Palágyi, 1900. 410–411.)

Az életrajzíró tehát ezt az elbeszélést is hangsúlyosan használta fel Fráter Erzsébet jellemrajzának megalkotásához, s értelmezésében a játékos ötlet a feleség későbbi életének tragikumát anticipálja:

„Mindenki végkép kifogyott már a türelemből és szidta a csábító, gonosz kis tündért, de Erzsikének ép az ilyen izgalmakban telt a gyönyörúsége. Szenvedélyesnek, különcködőnek írja le őt mindenki, aki ismerte; és volt, aki megjósolta, hogy e leány nem fog jó véget élni.” (Palágyi, 1900. 155.)

Ahogy e konfabulációból is kitűnik, Palágyi pozitivista alapállására nagymértékben jellemző a determinisztikus felfogás (Németh G., 1981. 348.), mindez pedig erősen hozzájárult a Fráter Erzsébet alakjának későbbi, negatív pszichológiai vonatkozású értelmezéseinek hagyományozódásához. A biográfus az akkori felfogásnak megfelelően az elmebetegség legfőbb okozójának az öröklést tekinti (Lackó, 2001. 131.):

„Erzsike ugyanis a tragikai természetű nők közé tartozott: azok közé, kiknek az elkerülhetetlen gyászos vég már születésekkel szívekbe van vésve. [...] most még a fiatalság bája borít fátyolt a szívnek mélyén lappangó tragikai vonásra, most még igéző szeszély alakját ölti az a borzasztó idegbaj, melyet később az anya leányainak egyikére átörökölt.” (Palágyi, 1980b. 213.)

Balogh Károly 1934-es Madách-monográfiájában szintén hasonló beszédmód érvényesül a feleséggel kapcsolatban, de még a kötet *Nyugat*-beli kritikusa, Schöplín Aladár is „eleve elrendeltséget sugalló” leírást alkalmaz Fráter Erzsébet jellemzésére (Schöplín, 1935).⁸ A valódi pszichológiai irányultságú Fráter Erzsébet-kutatás csak az 1960-as években kap lendületet L. Kiss Ibolya *Az asszony tragédiája* című könyvének megjelenésével. A szerző az akkor még élő rokonokat, hozzátartozókat kérdezte meg Madách egykori feleségéről, és az ő visszaemlékezéseik alapján próbálta meg rekonstruálni a nő élettörténetét. Utolsó fejezetében pedig a fennmaradt Fráter-levelek számos korabeli pszichológiai szakkönyv betegségleírásain keresztüli értelmezésével igyekszik felkutatni az „igazságot”:

„Hogy az igazságot megtudjuk Madách Imréné Fráter Erzsébetéről, annak egyik előfeltétele a lélektanban való jártasság. Csak ha a lélektani okokat kutatjuk, érthetjük meg lefelé zuhanó életének tragikumát. [...] Erzsiről [...] egyes íróink úgy írtak, hogy kicsapongó, hűtlen feleség volt, züllött nőszemély [...] Ezzel szemben – még Erzsi életében – a margittai szállásadónője is, a nagyváradi rendőrkapitány és a sztregovai evangélikus lelkész is [...] egyöntetűen azt állították, hogy Fráter Erzsi örült volt.” (L. Kiss, 1967. 92–93.)

A Fráter Erzsébettel kapcsolatos, pszichológiai szempontokra építő vizsgálatok népszerűsége a későbbiekben sem csökkent. 1995-ben a *Pszichoterápia* című orvosi szaklapban jelent meg Kelemen Gábor és Koltai Mária tanulmánya, amelynek középpontjában *Az ember tragédiáján* keresztül értelmezett Madách Imre pszichéje áll, azonban a feleség és az anya portréja is fontos szerepet kap (Kelemen és Koltai, 1995.). 1999-ben Mohás Livia közölt egy tanulmányt *Fráter Erzsébet pszichológiai arcképe* címmel, amelyben például a következőket olvashatjuk: „Ha tipizálni akarjuk, akkor talán az ún. aszténiás és az élmény-sóvár pszichopáták közé lehetne Fráter Erzsébet személyiségét besorolni.” (Mohás, 1995. 35.) Ezekkel az értelmezésekkel kapcsolatban is érvényes lehet tehát az a kritika, melyet Lackó Mihály *Széchenyi elájul* című könyvében, Erik H. Erikson Luther-könyvét vizsgálva fogalmaz meg, s amely szerint a szerzők összekeverik az értelmezést a tényekkel és a valóságot a fikcióval (Lackó, 2011. 48.). Mohás például állításai alátámasztásához nyilvánvalóan nem tud kizárólag a levelezésből elegendő információhoz jutni, ezért Fráter Erzsébet alakjának értelmezéséhez felhasznál olyan, a Madách-életrajzokban hagyományozódott narratívákat is, amelyek valóságalapja megkérdőjelezhető. (Mohás, 1995. 35.) Emellett a másik probléma, hogy fogalomhasználatuk nem történeti alapállást tükröz, hanem saját koruk pszichológiai terminológiáját (a Kelemen–Koltai-cikk esetében a művészet definícióját is [Kelemen és Koltai, 1995. 399.]) vetítik rá a 19. századi viszonyokra és egyénekre.

Az idézett szövegrészekből mindenestre jól látható, hogy Fráter Erzsébet portréját a legkülönfélébb életrajzírok egyöntetűen „Madách Imre ellentétéként” tartották a leginkább megragadhatónak. Ezt az egyre inkább általánossá váló szerzői gyakorlatot főként Palágyi Menyhért írásai alapozhatták meg, aki nagymértékben épített Madách Szontagh Pálnak szóló „Lidércke-levelének” leírására is. A biográfus determinisztikus alapállása és a feleség „idegbajának” leírása pedig termékeny táptalaja volt a későbbi pszichológiai irányultságú értelmezéseknek.

Összegzésként elmondható, hogy mind Madách, mind Fráter Erzsébet tankönyvi jellemzése kétséges alaplokumentumokra épül. Valójában olyan konstrukciókról van szó, amelyeket a költő esetében fő művének hatása, visszaolvasása eredményezett, a feleség

A Fráter Erzsébettel kapcsolatos, pszichológiai szempontokra építő vizsgálatok népszerűsége a későbbiekben sem csökkent.

1995-ben a Pszichoterápia című orvosi szaklapban jelent meg Kelemen Gábor és Koltai Mária tanulmánya, amelynek középpontjában Az ember tragédiáján keresztül értelmezett Madách Imre pszichéje áll, azonban a feleség és az anya portréja is fontos szerepet kap 1999-ben Mohás Livia közölt egy tanulmányt Fráter Erzsébet pszichológiai arcképe címmel, amelyben például a következőket olvashatjuk: „Ha tipizálni akarjuk, akkor talán az ún. aszténiás és az élmény-sóvár pszichopáták közé lehetne Fráter Erzsébet személyiségét besorolni.” Ezekkel az értelmezésekkel kapcsolatban is érvényes lehet tehát az a kritika, melyet Lackó Mihály Széchenyi elájul című könyvében, Erik H. Erikson Luther-könyvét vizsgálva fogalmaz meg, s amely szerint a szerzők összekeverik az értelmezést a tényekkel és a valóságot a fikcióval.

esetében pedig a későbbi válás eseménye felől közelítenek a jellemzések, s már Madách korai levélrészletének értelmezésében is eleve elfogultak. Meglátásom szerint ezek a példák mind arra mutatnak, hogy az alkotói portrék és a népszerű életrajzi anekdoták felhasználásakor – az irodalomórakon is – érdemes kritikusan kezelni az írókat és családtagjaikat direkt módon jellemző állításokat.

Irodalom

- Balogh, K. (1934). *Madách az ember és a költő*. Vajna György és társa.
- Balogh, K. (1996). *Gyermekkorom emlékei*. Madách Irodalmi Társaság. <http://madach.hu/old/eletrajzok/Balogh%20K.%20Gyermekkorom%20emlekei.pdf> Utolsó letöltés: 2023. 12. 21.
- Bérczy, K. (1866a). Emlékbeszéd Madách Imre felett [I.]. *Pesti Napló*, (február 7.), 2–3.
- Bérczy, K. (1866b). Emlékbeszéd Madách Imre felett [II.] *Pesti Napló*, (február 8.), 1–2.
- Bernáth, J. (2022). *Irodalom 11. Szent Imre Könyvek*.
- Fűzfá, B. (2006). *Irodalomtanítás a harmadik évezredben*. Krónika Nova.
- Gyulai, P. (1861a). Néhány szó a kritikáról. *Szépirodalmi Figyelő*, (17.) 257–261.
- Gyulai, P. (1861b). Néhány szó a kritikáról. *Szépirodalmi Figyelő*, (18), 273–276.
- Gyulai, P. (1861c). Megint a kritikáról. *Szépirodalmi Figyelő*, (29), 449–453.
- Gyulai, P. (1861d). Megint a kritikáról. *Szépirodalmi Figyelő*, (34), 529–532.
- Gyulai, P. (1861e). Megint a kritikáról. *Szépirodalmi Figyelő*, (35), 545–548.
- Kákay, A. [Kecskeméthy, A.] (1861). *Országgyűlési árny- és fényképek*. Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdász.
- Kelemen, G. & Koltai, M. (1995). A Tragédia Madách Imréje. *Pszichoterápia*, (december), 397–406.
- Kispál, D. (2022). Az irodalomtörténet tanításának áthagyományozódása a magyar irodalom tantárgy oktatásában, pozitivisták elemek a pedagógusnézetekben. In Herédi, R., Kispál, D. & Kusper, J. (szerk.), *Irodalom és kanonizáció: Tanulmányok a magyartanítás módszertanairól*. Liceum. 11–22. DOI: 10.46403/IrKa.2022.11
- Kiss, G. & Tankó, I. (2022). *Színes irodalom: 11. évfolyam*. Oktatási Hivatal.
- L. Kiss, I. (1967). *Az asszony tragédiája*. Tatran.
- Lackó, M. (2001). *Széchenyi eléljűl: Pszichotörténeti tanulmányok*. L'Harmattan.
- Madách, I. (1994). *Összes Drámái I.* Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Madocsai, L. (1996). *Irodalom: a középiskolák III. osztálya számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Mohácsy, K. (1999). *Irodalom a középiskolák III. osztálya számára*. Krónika Nova.
- Mohás, L. (1999). Fráter Erzsébet pszichológiai arcképe In Andor, Cs. (szerk.), *I. Fráter Erzsébet Szimpózium*. Madách Irodalmi Társaság. 33–52. <http://madach.hu/old/tanulmányok/mk15i.frater.szimp> Utolsó hozzáférés: 2023. 12. 21.
- Németh G., B. (1981). Kísérlet a kisajátított evolúciós tanok „természetbölcséleti” meghaladására: Palágyi Menyhért. In Németh G., B. *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában*. Akadémiai. 344–350.
- Palágyi, M. (1890a). Madách Imre neje I. *A Hét*, (szeptember 28.), 197.
- Palágyi, M. (1890b). Madách Imre neje III. *A Hét*, (október 5.), 213.
- Palágyi, M. (1900). *Madách Imre élete és költészete*. Athenaeum.
- Salamon, F. (1861a). Wohl Janka költeményei. *Szépirodalmi Figyelő*, (39), 613–616.
- Salamon, F. (1861b). Wohl Janka költeményei. *Szépirodalmi Figyelő*, (40), 629–632.
- Salamon, F. (1861c). Az ember és író. *Szépirodalmi Figyelő*, (42), 657–659.
- Salamon, F. (1861d). Az ember és író. *Szépirodalmi Figyelő*, (43), 673–675.
- Schöpflin, A. (1935). Balogh Károly Madách-könyve. *Nyugat*, (5), 418–419.
- Staud, G. (szerk.) (1942). *Madách Imre összes levelei I.* Új Színház Kft.
- Szász, K. (1861a). Még néhány szó a kritikáról. *Szépirodalmi Figyelő*, (21), 321–324.
- Szász, K. (1861b). Még néhány szó a kritikáról. *Szépirodalmi Figyelő*, (22), 337–340.
- Toldy, F. (1872). *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégebbi időktől a jelenkorig. I.* Athenaeum.
- Voinovich, G. (1914). *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Franklin-Társulat.

Jegyzetek

- ¹ „Ami már az irodalomtörténetnek a tudós és reáltanodákban való tanítása célszerű módját illeti, mindenek felett a fejlődési stádiumokra s azok jellemére, az egyszer-mászor előtérbe lépő szakok- és irányokra, azok okai és főbb képviselőire fordítandó a nevendék figyelme.” (Toldy, 1872. 4.)
- ² „...rólam, ki dicsőült pályatársunknak kora ifjúságától utolsó perczéig barátja voltam, s kire levelei, jegyzetei és hátrahagyott kézíratai kiadás végett bízva vannak – azt tette fel, hogy több alkalmam lesz, mint másnak, e mély lélek fejleményeibe pillantani, s kiválasztani közülök azon mozzanatokot, melyek az elhunyt írói jellemképének egyes vonásai.” (Bérczy, 1866a. 2.)
- ³ Bérczy a megemlékezés szövegében utal is a vitára (Bérczy, 1866a. 2.), melynek kiindulópontja Gyulai Pál írása volt, bár ezt Bérczy nem említi (Gyulai, 1861a, 1861b; Szász, 1861a, 1861b; Gyulai, 1861c, 1861d, 1861e; Salamon, 1861a, 1861b, 1861c, 1861d).
- ⁴ A Staud Géza által sajtó alá rendezett 1942-es Madách-levelezés is kommentálja a gyermekkori levelet, ő azonban más következtetésre jut: „A kis Imre keserűen és elkedvetlenedve utasította vissza a vádakat. Annnyira nekibúsult, hogy ismert gyerekcsokás szerint meg szeretett volna halni.” A sajtó alá rendező tehát Palágyival szemben inkább a gyermeki önrzét dokumentumaként értelmezi a szöveget, mint a felnövés és az anyával való kapcsolat egyenrangúságának első megfogalmazásaként (Staud, 1942. 27.).
- ⁵ Voinovich például így ír Fráter Erzsébetről: „[Erzsébet i]nkább tiszteletet és vonzódást érez [Madách iránt], mintsem azt a tüzes szenvedélyt, melyre a természet őt alkotta.” (Voinovich, 1914. 90.)
- ⁶ A mikrokozmosz kifejezést illetően figyelemre méltó, hogy Madách *Csak tréfa* című drámájában is felhasználja a női karakter leírásához: „Bájos Jolán! ön jó, hogy megtanít / Mint foglalhatni kigyót, ördögöt, / Mindent mi rossz egy szóba s mondni ember. / És megtanít, hogy egész fajunk / Bűn-mikrokozmosza a lány.” (Madách, 1994. 119.)
- ⁷ Vö.: „...[Madách] egy kis démont lát benne, amely érdeklí és ingerlí őt.” (Balogh, 1934. 48.) Voinovich szintén ellentétet lát a házastársak között már a megismerkedésük leírásánál is: „[Erzsébet n]agyon szeretett mulatni, jó kedve nem egyszer túlságba is ragadta, a miért megszólták. Meglehető szabadon társalgott udvarlóival, s úgy tudta intézni a dolgot, hogy a pusztá együttléte vele már udvarlásnak látszott. Jó pajtáságot tartott a fiatalemberekkel s kegyeltjeinek gyakran emlékeket is osztogatott. Madách eleintén nem tartozott kedveltjei közé. Komoly és zárkózott kedélyű volt...” (Voinovich, 1914. 85.)
- ⁸ Vö.: „[Madách k]ülönösen nem olyan asszonymak való, mint Fráter Erzsí, akinek felületes élet vágyát, vérében magával hozott erotikus túlizgatottságát, felelőtlen amoralitását egy Petrucchio-féle férj is csak talán tudta volna fékezni. [...] Az érzékiségével választott és olyan nőt választott, akinek érzékiségét nem tudta lekötöni. Lehet, hogy Fráter Erzsí, akárki is a férje, megsalta volna, de hogy Madáchot meg fogja csalni, az már a házasság megkötésének pillanatában adva volt kettejük jellemében.” (Schöpflin, 1935)

Absztrakt

A hazai tankönyveknek már a magyar nyelvű irodalomoktatás kezdeteitől fontos részét képezik az alkotói portrék. A szerzők karakterformálásához azonban gyakran olyan állításokat fogalmaznak meg, amelyek nagymértékben leegyszerűsítik jellemüket és az összetett életrajzi eseményeket. A tanulmány Madách Imre és felesége, Fráter Erzsébet jellemrajzai alapján vet fel kérdéseket, feltárva a róluk szóló tankönyvi állítások forrásait és ellentmondásait.

Kulcsszavak: tankönyv, Madách Imre, Fráter Erzsébet, alkotói portré, életrajz